

Λογοτεχνικές εικόνες Μικρασιατών στην προσφυγική πεζογραφία για παιδιά και νέους. Συμβολισμοί και ανατροπές.

Ρόζη-Τριανταφυλλιά Αγγελάκη

Τουρκολόγος, Μεταδιδάκτωρ ΤΕΠΑΕ ΑΠΘ

Διδάσκουσα ΤΕΠΑΕ ΑΠΘ & Πανεπιστημίου Λευκωσίας,

Καθηγήτρια- Σύμβουλος ΕΑΠ

aggelaki.rosy@gmail.com

Περίληψη

Η Παιδική και Νεανική Λογοτεχνία αποτελεί τον χώρο όπου αναπαρίστανται εικόνες τόσο για τον *Εαυτό* όσο και τον *Άλλο*. Μέσα από αυτές οι αναγνώστες ωθούνται να αντιληφθούν την ετερότητα ως θεμέλιο λίθο για την κατανόηση και τη διαμόρφωση της αυτο-εικόνας και της ατομικής ταυτότητας. Στις σημερινές πλουραλιστικές κοινωνίες και παγκοσμιοποιημένες οικονομίες, όπου οι αλλαγές των συνόρων, η διάλυση εθνών και εθνοτικών ομάδων ή η ένωση κρατών θέτουν έντονα στο προσκήνιο ζητήματα ταυτότητας και ετερότητας, η λογοτεχνική εικόνα του πρόσφυγα κερδίζει ολοένα και περισσότερο έδαφος στα παιδικά βιβλία. Ο ξεριζωμός και η μετακίνηση των Μικρασιατών προσφύγων και ο ρατσισμός που υπέστησαν απασχολούν ιδιαίτερα την προσφυγική πεζογραφία, ενώ ο λόγος που τους εικονοποιεί διακρίνεται από ορισμένα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά που συντηρούν την ιδιαιτερότητά τους. Στο παρόν άρθρο θα προσπαθήσουμε να αναγνωρίσουμε τα επαναλαμβανόμενα μοτίβα και τους συμβολισμούς της πεζογραφικής εικόνας των εκπατρισμένων της Μικρασίας, εξετάζοντας το βραβευμένο μυθιστόρημα της Ελένης Δικαίου με τίτλο *Τα κοριτσάκια με τα ναυτικά* (2002). Θα εξετάσουμε ποιοι μύθοι ανατρέπονται, ποιες αλήθειες αναπαράγονται και πώς επαναπροσδιορίζεται η εικόνα του Έλληνα και του Τούρκου στο μυθιστόρημα που επανεκδίδεται σταθερά από το 1990 μέχρι σήμερα, καθώς και αν απαντούν σε αυτό χαρακτηριστικά της Πολυπολιτισμικής Παιδικής Λογοτεχνίας.

Λέξεις-κλειδιά: Προσφυγική πεζογραφία, 1922, ετερο-στερεότυπο, αυτο-εικόνα

Abstract

In Children's and Adolescent Literature images for the Self and for the Others are represented in order to help young readers not only to recognize, understand and accept the diversities, but also to shape their own individual identity. As contemporary societies are becoming more and more multicultural, economies are globalized, borders change and nations and ethnic groups dissolve, the literary depiction of the refugees is gaining more and more ground in novels for children and young adults. Those narrations offer first-hand insight into the complexity of the refugee experience. It is pointed out by several scholars that in the novels where the uprooting and displacement of the Asia Minor refugees and the racism they suffered are highlighted, the refugees are presented

in a rather stereotypical way. In this article, we will try to identify the patterns and symbolisms of the prose image of the expatriates of Asia Minor in the award-winning novel by Eleni Dikaiou entitled as *The little girls in the navy costumes* (2002). We will examine whether in the novel, which has been constantly republished since 1990 until today, the writer overturns myths or reproduces History objectively. Additionally, we will examine whether the way she chose to depict Greeks and Turks in her book is compatible with the theory of Multicultural Children's Literature.

Keywords: Refugee literature, 1922, hetero-stereotype, self-image

Εισαγωγή

Η Λογοτεχνία χαρακτηρίζεται για την αμφίδρομη σχέση της με την κοινωνική πραγματικότητα και αποτελεί ένα από τα βασικότερα εφόδια για τη διαπαιδαγώγηση, την καλλιέργεια ηθικής και την απόκτηση κοινωνικών δεξιοτήτων από τα παιδιά και τους νέους (Nikolajeva, 2012, σ. 3· Wirmitzer 2007, σ. 22). Στα σύγχρονα παιδικά και εφηβικά μυθιστορήματα κοινωνικού περιεχομένου, μεταξύ άλλων, τίγονται ζητήματα όπως ο ρατσισμός, η μετανάστευση, το προσφυγικό φαινόμενο και οι σχέσεις ισότητας (Κανατσούλη 2018, σ. 68, 181· Τσιλιμένη, 2004, σ. 19). Το πολύπλευρο και πολυδιάστατο φαινόμενο της προσφυγιάς, συγκεκριμένα, δημιούργησε την ανάγκη συγγραφής ιστοριών για παιδιά, όπου τίγονταν ζητήματα όπως η φυλετική και πολιτισμική διαφοροποίηση του πρόσφυγα-μετανάστη, η κρίση συνοχής και ταυτότητας στις χώρες υποδοχής και η αποδοχή και η συνύπαρξη με τον Άλλο. Αυτά προέκυψαν έντονα στον ελλαδικό χώρο μετά τη Μικρασιατική τραγωδία που «σήμανε την οριστική εγκατάλειψη μιας κοσμοπολίτικης αντίληψης για τον ελληνισμό» (Λιάκος, 2011, σ. 11). Καθώς η Καταστροφή του 1922 ασκεί σημαντική επιρροή εδώ και εκατό έτη στη νεοελληνική εθνική αφήγηση, συνείδηση και ταυτότητα (Εξερτζόγλου, 2011, σ. 191· Ρήγος, 1999, σ. 277), πολλοί συγγραφείς για παιδιά, ορμώμενοι από τις νέες συνθήκες ζωής, όπου γηγενείς και αλλοδαποί καλούνται να συνυπάρξουν διαμορφώνοντας νέες κοινωνικές πραγματικότητες, θέλησαν να επαναδιαπραγματευτούν στερεότυπα και προκαταλήψεις για τους Μικρασιάτες (Κατσίκη-Γκίβαλου, 2017, σ. 111-112· Στεργίου, 2007, σ. 97-121).

Στα έργα αυτά αναπαράγονταν σύνολα ιδεών, συμφύρονταν ο μύθος με την Ιστορία και αναπλάθονταν τα γεγονότα του πολέμου, η Έξοδος, το τραύμα του ξεριζωμού και η κοινωνική κρίση και η χρεοκοπία της μεγαλοϊδεατικής εθνικής ολοκλήρωσης που συμβόλιζε ο ερχομός των Μικρασιατών στην Ελλάδα (Μουζέλης, 1980). Δημοφιλή, επίσης, θεματική στις αφηγήσεις πολλών συγγραφέων αποτελεί και η πραγματικότητα των Μικρασιατών, όπως τη βίωναν και τη μετέφραζαν «στον πολιτιστικό, ιδεολογικό και φαντασιακό χώρο μέσα στον οποίο τοποθετούνταν» (Pageaux, 1994, σ. 59): Συχνά εξιστορούνταν η ζωή τους πριν από την Καταστροφή και η πραγματική ή φανταστική υπεροχή τους, ενώ εξαίρονταν και η δράση τους στην Ελλάδα ως συλλογικού υποκειμένου, κυρίως για να αντιμετωπίσουν την ανεργία, τα προβλήματα στέγασης, την εχθρότητα από τους γηγενείς και τη συνακόλουθη ψυχολογική κατάπτωση (Κοντογιώργη, 2003, σ. 101-118· Μανρογordatos, 1983, σ. 193· Τζούμα, 2007, σ. 147-9). Τα έργα αυτά συγκροτούν τον κορμό της επονομαζόμενης προσφυγικής λογοτεχνίας (Καλλίνης, 1993,

σ. 169· Σηφάκη, 2019), αν και η ορολογία αυτή, όταν εμφανίστηκε πρώτη φορά στην Ελλάδα το 1940 από τον Α. Χουρμούζιο στο περιοδικό *Νέα Εστία* (Χουρμούζιος, 1940, σ. 106), αφορούσε στα έργα που γράφτηκαν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και συγκροτούν τη λεγόμενη Αιολική Σχολή.

Πολλοί συγγραφείς για παιδιά επιλέγουν να εκθέσουν το ετερο-στερεότυπο (Dyserinck 1988, σ. 23) των Μικρασιατών, που στη μεν πατρίδα τους θεωρούνταν μειονότητα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ενώ στην Ελλάδα λογίζονταν ως «τουρκοσπορίτες» (Κορδάτος, 1958, σ. 36· Σινόπουλος, 1960, σ. 73-5), καθώς έχουν στην οικογένειά τους κάποιον πρόσφυγα και επιδιώκουν να επικοινωνήσουν έτσι το τραύμα του. Διαβάζοντας τέτοια πεζογραφήματα, χάρη στη δράση των αληθοφανών και συμπαθητικών λογοτεχνικών ηρώων που φέρουν γνώριμα χαρακτηριστικά, οι ανήλικοι αναγνώστες έχουν την ευκαιρία να αντιληφθούν τη σύνθετη διαδικασία κατασκευής της νέας ταυτότητας των Μικρασιατών, της προσφυγικής, ενώ στα μάτια τους η έννοια του ξένου αποκτά νέες διαστάσεις (Jobe 1996, σ. 519 · Lavene 2004, σ. 6· Καρακίτσιος & Καρασαββίδου, 2005, σ. 1 · Κατσάπης, 2003).

Άξονες λογοτεχνικής αναπαράστασης του Εαυτού και του Άλλου

Τα στερεότυπα στη Θεωρία της Λογοτεχνίας λογίζονται ως οι προκατασκευασμένες ιδέες που κυριαρχούν στη νοοτροπία των μελών μιας ομάδας και οι οποίες αναπαράγονται αμετάβλητες από τη μια γενιά στην επόμενη. Έτσι διαιωνίζουν προκατασκευασμένες αυτο-εικόνες και ετερο-εικόνες στο κοινωνικό φαντασιακό (Αμπατζοπούλου, 1998· McCauley, 1995, σ. 238· Turner, 1987, σ. 42-67). Αυτές οι γνωστικές πολιτισμικές κατασκευές για τη διάκριση οικείου και ξένου έχουν συμβολικές, συναισθηματικές, πολιτικές και ιδεολογικές προεκτάσεις και εντυπώνονται στην κουλτούρα και τα γνωστικά σχήματα της κάθε ομάδας (Γυιόκα, 2006, σ. 265). Η Λογοτεχνία, καθώς αναγνωρίζει το δικαίωμα ύπαρξης του Άλλου και διδάσκει εμμέσως όχι μόνο την αποδοχή, αλλά και την αμφισβήτηση των κυρίαρχων προτύπων και του Εαυτού (Αναγνωστοπούλου, 2011, σ. 29· Δραγώνα, 2007, σ. 12-14), δύναται να διαμορφώσει την κουλτούρα των παιδιών και να τους καταστήσει διαπολιτισμικά σκεπτόμενα άτομα, ικανά να συμμερίζονται το δράμα των σημερινών προσφύγων (Κυριακάκης, 2004, σ. 59-61 · Παπαταξιάρχης 2006, σ. 1-4· Simmel, 2004, σ. 174).

Πολλοί συγγραφείς για παιδιά, στην προσπάθειά τους να αντισταθμίσουν την εγγραφή της ξενικότητας των Μικρασιατών στο κοινωνικό φαντασιακό, να καταδείξουν πως ο Άλλος δεν είναι παρά η κρυμμένη πλευρά της ταυτότητάς μας και να καταστήσουν σαφές πως όλοι είμαστε ξένοι για κάποιους (Kristeva, 2004, σ. 11-14· Pageaux, 1989, σ. 133-160), κατασκευάζουν συχνά τη λογοτεχνική εικόνα του πρόσφυγα είτε υποκειμενικά είτε στερεοτυπικά, λ.χ. υπερτονίζοντας τα θετικά χαρακτηριστικά της εικόνας του (Κορτσάρη, 2005, σ. 28 · Παπαρούση, 2005, σ. 290-291). Τέτοια παραδείγματα βρίσκουμε στα βιβλία των Η. Βενέζη *Αιολική Γη* (Εστία, 2011), Τ. Αθανασιάδη *Τα Παιδιά της Νιόβης*, Τόμ. II (Εστία, 2008), Τ. Σταύρου *Οι πρώτες ρίζες* (Κύκλος, 1936), κ.ά. Συγκεκριμένα, στην προσφυγική πεζογραφία για παιδιά και νέους έχει παρατηρηθεί ότι οι εκπατισμένοι Μικρασιάτες παρουσιάζονται κυρίως ως άτομα με αντοχή, ικανά να υπομένουν τις καιρικές συνθήκες, την πείνα, τη μοναξιά, την εξαθλίωση, τις ακυρωμένες

ελπίδες· είναι οι εύστροφοι νοικοκύρηδες της πλούσιας και κοσμοπολίτισσας Σμύρνης πρόσφυγες, από τους οποίους οι Έλληνες έμαθαν να τρώνε, να μιλάνε και να διασκεδάζουν πιο εκλεπτυσμένα, ως αντιστάθμισμα της μειονεκτικής θέσης που απέκτησαν ερχόμενοι στον καινούργιο αφιλόξενο τόπο (Αγτζίδης 2011· Hirschon, 1989, σ. 29-31· Μιχελή, 1992, σ. 238-265).

Το στρατήγημα της υπεροχής του Μικρασιάτη απέναντι στους Ελλαδίτες, στα μάτια των οποίων συμβόλιζε τον υπαίτιο για τη διάψευση του αλυτρωτικού οράματος *Ξένο*, που απειλούσε την εθνική του ακεραιότητα και θα αλλοίωνε την εθνική του ταυτότητα, απαντάται σε πολλά πεζογραφήματα που εξιστορούν την τραγωδία του 1922. Σε αυτά το παρελθόν των Μικρασιατών εξιδανικεύεται και, ουσιαστικά, η προσωπική και κοινωνική τους μνήμη αναδεικνύεται αφενός σε μέσον διαχείρισης του αφιλόξενου παρόντος, αφετέρου δε σε παραμυθία για το αβέβαιο μέλλον (Βασιλαράκης, 1992· Hirschon, 1993, σ. 327-355· Τσουκαλάς, 1981, σ. 26-28). Άλλο μοτίβο αναπαράστασης του πρόσφυγα είναι ο άνθρωπος που κατορθώνει και «ριζώνει» στον νέο τόπο εγκατάστασής του, πράξη που συμβολίζεται με το χώμα, ενώ η ένωσή του με τον γηγενή πληθυσμό της μεσοπολεμικής Ελλάδας παρομοιάζεται με την ευδοκίμηση φυτών και δέντρων (Καφετζάκη, 2003, σ. 313-4· Σταυροπούλου, 2015, σ. 379-395). Επίσης, συχνά απαντάται η παρομοίωση της προσφυγιάς με γυναίκα και η συνακόλουθη αποτύπωση έμφυλων χαρακτηριστικών στην στερεοτυπική εικόνα των ξένων της Ιωνίας. Σκοπός των συγγραφέων που χρησιμοποιούν αυτό το σχήμα είναι η ανάδειξη του σθένους και της προσφοράς των Μικρασιατισσών που μετεγκαταστάθηκαν στη μεσοπολεμική Ελλάδα (Αβδελά & Ψαρρά, 1997, σ. 18· Άγρας, 1936, σ. 11-15).

Σε συνδυασμό με τα παραπάνω, αξίζει να σημειωθεί πως σε πολλά μυθιστορήματα της προσφυγικής λογοτεχνίας, μέσω των δρώντων προσώπων οι ευθύνες για την τραγωδία του 1922, η αδυναμία επίλυσης του προσφυγικού προβλήματος και η συνακόλουθη ιδεολογική ανατροπή αποδίδονται στις Μεγάλες Δυνάμεις και τα πολιτικά παιχνίδια του βασιλιά, των πολιτικών και των στρατηγών (Βερέμης, 2018). Αυτό συμβαίνει προκειμένου να εμπεδωθεί από το αναγνωστικό κοινό η κοινή καταγωγή που είχαν οι κοινότητες των γηγενών και των Μικρασιατών, που στην ουσία δεν είχαν και ούτε έπρεπε να έχουν τίποτε να χωρίσουν, όπως δεν είχαν να χωρίσουν τίποτε και οι Μικρασιάτες με τους Τούρκους, που αποκόπηκαν κι εκείνοι βίαια και τραυματικά από τον τόπο τους (Hirschon, 1989, σ. 29-31· Κιτρομηλίδης, 1982, σ. 46, 53-54, 118, 141-148, 221· Μίλλας, 2009). Βάσει, λοιπόν, αυτοβιογραφικών αφηγήσεων και προσωπικών μαρτυριών, στα ιστορικά μυθιστορηματικά κείμενα για το '22 η στερεοτυπική εικόνα του ελληνικού φαντασιακού για τον *Έτερο* πια μεταλλάσσεται και οι αυτο-εικόνες επανεγγράφονται (Γκότοβος, 2002, σ. 112· Κακάμπουρα 2013, σ. 466· Μερακλής, 1992, σ. 795· Ottati & Lee, 1995, σ. 51).

Το δείγμα. Μεθοδολογία.

Στο παρόν άρθρο θα γίνει προσπάθεια να εντοπίσουμε κατά πόσον βρίσκουν εφαρμογή τα ανωτέρω στο μυθιστόρημα της Ελένης Δικαίου *Τα κοριτσάκια με τα ναυτικά* (Πατάκης, 2002, πρώτη έκδοση 1990). Πρόκειται για τη βραβευμένη συγγραφέα με καταγωγή από την Ιωνία της Μικράς Ασίας και κάτοικο του Βόλου. Θα ερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο η Δικαίου συμφύρει τη γλωσσοπλαστική της δύναμη με το βίωμα και την Ιστορία,

προκειμένου να αναπαραστήσει ως άλλη ιστοριογραφική πηγή (Starobinski, 1975, σ. 253) την «αληθινή ιστορία μιας αστικής οικογένειας της Σμύρνης», που έζησε «το δράμα και το μεγαλείο του μικρασιατικού Ελληνισμού», όπως αναφέρεται στο οπισθόφυλλο του έργου, όταν μετεγκαταστάθηκε στον Βόλο. Αν και η συγγραφέας επιχείρησε να θίξει το δράμα των Μικρασιατών και στο αξιόλογο μυθιστόρημά της με τίτλο *Ο τελευταίος Έλληνας της Σμύρνης* (Πατάκης, 2018), επέλεξα εν προκειμένω *Τα κοριτσάκια με τα ναυτικά*, βιβλίο όπου η υπόθεση ξετυλίγεται με αφορμή τις ζωές ανήλικων χαρακτήρων και το οποίο έχει μεταφραστεί στα γαλλικά με τον τίτλο *Que demain soit un jour de bonheur* (1994)¹. Με βάση το ότι τα μεταφρασμένα βιβλία, ως μέρος του πολυσυστήματος της Λογοτεχνίας, ευνοούν τον διαπολιτισμικό διάλογο δημιουργώντας πρόσφορο έδαφος για μια διαφορετική θεώρηση των πραγμάτων μέσα από την εξοικείωση με άλλες κουλτούρες (Chesterman & Williams, 2002, σ. 16· Even-Zohar & Toury, 1981), θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η συγγραφέας απευθύνει το εν λόγω έργο σε αναγνώστες πέρα από σύνορα και τους εμφυσεί την ομόνοια, προωθώντας μια πιο οικουμενική οπτική των πραγμάτων, των συμβολισμών και των λογοτεχνικών εικόνων όλων των ανθρώπων, ανεξαρτήτως φυλής, φύλου, θρησκευματος και συμφέροντος (Bovet 2007, σ. 43-44· Κανατσούλη, 2004, σ. 91-92).

Θα γίνει προσπάθεια να διαπιστωθεί, λοιπόν, και κατά πόσον η Δικαίω κατορθώνει μέσα από την κατασκευή των λογοτεχνικών εικόνων αφενός να πυροδοτήσει νέες απόψεις και προοπτικές για όσους πρωταγωνίστησαν στο «θεμελιώδες γεγονός που μετέβαλε το χαρακτήρα και τη ροή της ιστορίας του έθνους στη σύγχρονη εποχή» (Κιτρομηλίδης, 1972, σ. 372), αφετέρου να οδηγήσει στη δημιουργία νέων κοινωνικών πραγματικοτήτων, «ξεριζώνοντας», θα λέγαμε, αυτο-στερεότυπα και ετερο-στερεότυπα που εδράζονται σε νοοτροπίες και συμφέροντα πολιτικοκοινωνικών και πολιτιστικών συστημάτων. Μεθοδολογικό εργαλείο για τα παραπάνω αποτελεί η Νέα Κριτική, ως θεωρία της Παιδικής Λογοτεχνίας που επικεντρώνεται στη λογοτεχνικότητα του κειμένου και τα «παραδοσιακά αισθητικά στοιχεία» του, όπως και τα αφηγηματικά στοιχεία της Νέας Κριτικής: Ήτοι το θέμα, οι χαρακτήρες, η πλοκή και το σκηνικό, όπως επίσης και η ιδεολογία της συγγραφείας (Manna & Hill, 2004, σ. 5). Για την ερμηνευτική προσέγγιση και μελέτη της λογοτεχνικής εικόνας των Μικρασιατών ως μεθοδολογικό εργαλείο χρησιμεύει, επιπλέον, στην περίπτωση μας η Πολιτισμική Εικονολογία, που ερευνά τις εικόνες και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των κατοίκων της ξένης χώρας και την επίδρασή τους στην πρόσληψη λογοτεχνικών έργων, όπως και τον υπερτονισμό των θετικών χαρακτηριστικών της εικόνας του *Ξένου* στα κείμενα (Karakitsios & Gavriilidou, 2005· Perner, 2013). Πρόκειται για τον κλάδο της Συγκριτικής Γραμματολογίας που τον ενδιαφέρουν οι κατασκευές των στερεοτύπων ως διανοητικές κατασκευές και η διαμορφωτική επιρροή τους, ο τρόπος με τον οποίο η πραγματικότητα αντανακλάται στη Λογοτεχνία και οδηγεί στη διαμόρφωση ιδεολογιών, καθώς και στην αναπαραγωγή ή ανατροπή της κυρίαρχης ιδεολογίας (Οικονόμου-Αγοραστού, 1992, σ. 13-14· Πάγκαλος, 2001, σ. 107).

¹ Το έργο έχει λάβει Έπαινο από την Ένωση Σμυρναίων το 1990. Κυκλοφορεί στα γαλλικά από τις εκδόσεις L'École de loisirs (1994). Τη μετάφρασή του είχε αναλάβει η αναπληρώτρια καθηγήτρια του ΕΚΠΑ Μαρία-Χριστίνα Αναστασιάδη.

Τα κοριτσάκια με τα ναυτικά της Ελένης Δικαίου

Το παρόν ιστορικό μυθιστόρημα της Δικαίου λειτουργεί ως ιστοριογραφική πηγή: Μέσα από το σώμα των πληροφοριών που παρέχονται πλεγμένες στο λογοτεχνικό σύμπαν, οι αναγνώστες συνειδητοποιούν τους τρόπους ζωής και αντίληψης των κοινωνικών σχηματισμών της Ελλάδος και των περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Balibar & Macherey, 1974). Η πλοκή ξεκινά να εκτυλίσσεται στη Σμύρνη, τη «μάγισσα, την όμορφη την ξεμουαλίστρα, που χόρευε και γελούσε» (Δικαίου, 2002, σ. 65), το μέρος που στερεοτυπικά εκπροσωπεί όλον τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας. Η Σμύρνη «περιφρονούσε τους ψεύτες και τους δολοπλόκους» (Δικαίου, 2002, σ. 65), όπως υπονοείται πως ήταν οι πολιτικοί και στρατηγοί που ενεπλάκησαν στα γεγονότα πριν και μετά την Έξοδο, και παρά «τη συνθήκη των Σεβρών», βάσει της οποίας το νησί θα παρέμενε υπό ελληνική διοίκηση για μια μεταβατική περίοδο και στο τέλος θα αποφασιζόταν με δημοψήφισμα η πιθανή προσάρτηση της περιοχής στην Ελλάδα (Πετρόπουλος, 1989), «ο στρατός προχώρησε στα βάθη της Ασίας», «έγιναν μάχες στον Σαγγάριο» (Δικαίου, 2002, σ. 59) και «πούλησαν οι ξένοι» (Δικαίου, 2002, σ. 60) τις «διακόσιες χιλιάδες Σμυρνιούς κι ένας Θεός ξέρει πόσους πρόσφυγες στα χωριά» (Δικαίου, 2002, σ. 63). Τα παιδιά πληροφορούνται από τον τρίτοπρόσωπο αφηγητή πώς βίωσε τον ανεπίστρεπτο ξεριζωμό μια αστική τετραμελής οικογένεια, που έως και το 1922 κατοικούσε οργανωμένη στην ανθηρή οικονομικά και πολιτισμικά κοινότητα του κοσμοπολίτικου νησιού, «όπου ήταν όλα αγκαλιά και ζεστά σαν αγκαλιά» κι έφυγε «με το υπόλοιπο ανθρώπινο κοπάδι», ζώντας στιγμές «να πονάει η ψυχή του ανθρώπου» (Δικαίου, 2002, σ. 78).

Ο λόγος του αφηγητή είναι απλός, λιτός και συχνά σοκαριστικός, ενώ η γραφή της Δικαίου περιλαμβάνει πλήθος ιδιοματισμών που, εκτός από ότι επιτρέπουν στον αναγνώστη να ταξιδέψει νοητά στον χρόνο, προδίδουν την επιθυμία της να επικοινωνήσει στους αναγνώστες την πολιτισμική παράδοση της Μικρασίας (Pedler, 2002, σ. 4-6). Τα κορίτσια του τίτλου ήταν τα δίδυμα κοριτσάκια Μαρίτσα και Κατίνα, συγγενείς της συγγραφέως. Ζούσαν σε ένα σπίτι με όλες τις πιθανές ανέσεις –κόρες εμπόρου γαρ, «από καλή οικογένεια εμπόρων» επίσης, με παππού που από πάντα «είχε οχτώ κορίτσια να του ράβουν τα πουκάμισα» (Δικαίου, 2002, σ. 13) και μαμά της οποίας το πατρικό ήταν το ονομαστό «Μεγάλο Σπίτι», όπου «διοργανώνονταν βεγγέρες και χοροί» (Δικαίου, 2002, σ. 13), «έμπαινε και έβγαινε κόσμος σημαντικός» όπως ο «Μητροπολίτης μ' ένα σωρό παπάδες κι ανθρώπους της εκκλησίας», κι ανάμεσα σε αυτούς «δούλες και παραγοί με τα παιδιά και καμία φορά με τα εγγόνια τους», μιας και εκεί για «όλους είχε ψωμί και δουλειά» (Δικαίου, 2002, σ. 32).

Με δύο δούλες και έναν παραγοί μεγάλωσαν και τα δυο κοριτσάκια που, «από τότε που μπήκαν οι Έλληνες στη Σμύρνη» τους έραψαν τα ναυτικά ρούχα, «τη συμπάθεια της μαμάς τους» (Δικαίου, 2002, σ. 51). Μαθαίνουνε πως μεγάλωσαν παίζοντας «τις κυρίες», φορώντας «κολόνιες, πούντρες, ρουζ και σουρμέδες», δηλαδή σκιά ματιών, αλλά και τους «θησαυρούς» της μαμάς τους, ήτοι «τα ψηλοτάκουνα παπούτσια, τα καπέλα με τα φτερά», τις «γούνες τις αλεπουδίσιες, τις ρόμπες, τα παλτά και τα μεσοφόρια με τα πιτσίλια» (Δικαίου, 2002, σ. 10), που βάσει της υποσημείωσης ήταν είδος δαντέλας, και έκαναν βόλτα με την άμαξα της νενές τους, δηλαδή της γιαγιάς, «με τα πράσινα βελουδένια καθίσματα και τις κίτρινες φουντίτσες» (Δικαίου, 2002, σ. 18) ή με το «αμάξι

του μπαμπά τους, που το είχαν νοικιασμένο με το μήνα» (Δικαίου, 2002, σ. 20). Μέχρι και δικό τους «αρνάκι είχαν. Τό 'φερνε ο μπαμπάς κάθε Πάσχα και τού 'δεναν στο λαιμό μια κόκκινη κορδέλα. Έπαιζαν μαζί του το τάζιζαν το σεργιάνιζαν στο σοκάκι» (Δικαίου, 2002, σ. 50).

Δεδομένου ότι η μυθοπλαστική αφήγηση αποτελεί τρόπο εξοικείωσης του παιδιού με τις θετικές και αρνητικές εκφάνσεις της ανθρώπινης ζωής (Nikolajeva 1996, σ. 3-4), ο τρίτοπρόσωπος αφηγητής περιγράφει με γλαφυρότητα τις πολυτέλειες και την αμετάκλητη χρεοκοπία των Μικρασιατών μετά την ήττα «των Ελλαδιτών αξιωματικών και φαντάρων» στη Μικρασιατική εκστρατεία, που για τους κατοίκους της Σμύρνης «είχαν το φωτοστέφανο του ελευθερωτή» (Δικαίου, 2002, σ. 44). Οι αναγνώστες πληροφορούνται τον σκληρό αγώνα για επιβίωση των προσφύγων, μέσω της εξιστόρησης της περιπέτειας των μεγαλωμένων πλουσιοπάροχα *λωλοσερβαλιών*, δηλαδή των τρελούτσικων διδύμων, που ενώ «από τότε που ήτανε μωρά στη Σμύρνη, τις έβγαζαν οι νταντάδες περίπατο πάνω στα μεταξωτά μαξιλάρια με τις νταντέλες» (Δικαίου, 2002, σ. 98) και είχαν «δασκάλα και δούλα» δικιά τους «διαλεγμένη με σχολαστικότητα» (Δικαίου, 2002, σ. 90) από τη μαμά τους, κατάντησαν τελικά τα «προσφυγάκια» που οι συμμαθητές τους «τις κορόιδευαν φανερά», δεν «τις ήθελαν κοντά τους στο σχολείο» για όσο πήγαιναν, ούτε τις «άφηναν να ρίξουν μια ματιά στα βιβλία και τους χάρτες τους, που εκείνες δεν είχαν λεφτά να αγοράσουν» (Δικαίου, 2002, σ. 86) και «όταν τελείωσαν το δημοτικό έγιναν εργάτριες στη θεία τους την εργοστασιάρχαινα» (Δικαίου, 2002, σ. 92), μιας και η οικογένειά τους «δεν ήταν επί ξύλου κρεμάμενη» (Δικαίου, 2002, σ. 79).

Τα παιδιά μαθαίνουν για τον σκληρό ανταγωνισμό και τον ρατσισμό που βίωσαν οι πρόσφυγες από τους ντόπιους και την απασχόληση των τυχερών εξ αυτών στα εργοστάσια –κατά βάση γυναικών και ανειδίκευτων νεαρών κοριτσιών (Λιάκος, 2016, σ. 43-50)– και τοιουτοτρόπως προβληματίζονται γύρω από ζητήματα της ανθρωπιάς και της εθνικής αυτογνωσίας. Συναντούν έννοιες όπως ελληνικότητα και στερεότυπο και ωθούνται στη συνειδητοποίηση πως στο φαντασιακό των Ελλαδιτών οι Σμυρνιοί, στο πλαίσιο ενός παράδοξου ενδοεθνικού διαφορισμού, εισέπραξαν διωγμό και αμφισβήτηση, καθώς λογίζονταν ως Άλλοι και το ελληνικό έθνος και ο ελληνικός λαός έφτασαν να αποτελούν διακριτά σύνολα (Δεμερτζής, 1996, σ. 135-8): Οι Έλληνες είχαν ανάγκη να αυτοπροσδιοριστούν μέσα από την «αντίπαλη ετερότητα» (Αμπατζοπούλου, 2000, σ. 93) των Σμυρνιών, ενώ στο φαντασιακό της οικογένειας των κοριτσιών «χειρότερο δεν υπήρχε» από το να χαρακτηρίζονται στον τόπο τους «Οθωμανοί υπήκοοι» και «ραγιάδες» (Δικαίου, 2002, σ. 23)· στο δικό τους μυαλό αυτό ισοδυναμούσε με τον χαρακτηρισμό «φτωχός υποδουλωμένος ανθρωπάκος» (Δικαίου, 2002, σ. 28). Τα κορίτσια είχαν μεγαλώσει υπό το σκεπτικό πως «Οθωμανοί υπήκοοι δεν υπήρχαν πια» και πως «η Σμύρνη ήταν ελληνική» (Δικαίου, 2002, σ. 41).

Είναι ενδιαφέρον πως το αναγνωστικό κοινό παρωθείται κατά την ανάγνωση να προβληματιστεί για το τι αποτελεί τελικά ιστορική αλήθεια και πόσο υποκειμενική είναι αυτή, κι επιπλέον να έρθει σε επαφή με τον πολιτισμό των Μικρασιατών και την κοινωνικοπολιτική ατμόσφαιρα της Ελλάδος μέσω των αυτο-εικόνων και των ετερο-εικόνων που κατασκευάζονται και, ταυτόχρονα, αποδομούνται στο βιβλίο. Οι Σμυρνιοί, παρά τη θλίψη και την απόγνωσή τους κατά τις τρομακτικές στιγμές της διαφυγής τους από το νησί, «στοιβαγμένοι σαν τα ζώα στα καταστρώματα» των πλοίων (Δικαίου, 2002,

σ. 78), παρουσιάζονται ως είθισται από τη συγγραφέα να συμβάλλουν στην πνευματική ζωή της Ελλάδας και τη διαμόρφωση μιας νέας κουλτούρας. Αυτά μέσα από τη διάδοση της μαγειρικής, της μουσικής και του εμπορικού τους δαιμονίου, καθώς επίσης την εθιμοτυπία του γάμου, της κηδεΐας, της Πρωτοχρονιάς και του Πάσχα που αναφέρονται στο έργο. Η Δικαίου προβάλλει την προσφυγική εμπειρία ως αιτία θαυμασμού για τους Μικρασιάτες, που «ήξεραν να ξαναφτιάχνονται από το τίποτα» (Δικαίου, 2002, σ. 105) και ήταν συνώνυμο της περηφάνειας: Όπως αυτής της μητέρας των κοριτσιών, που αντιπάλεψε τον πρώτο καιρό τις αντιξοότητες και «τουλάχιστον 5 φορές την ημέρα έλεγε “τα δαχτυλίδια μας πέσανε, μα τα δάχτυλα μας μείναν”» (Δικαίου, 2002, σ. 87), αποτελώντας παράδειγμα για τις δίδυμες που «προσπάθησαν να εγκλιματιστούν» γρήγορα και να «σώσουν τα κουρέλια της αξιοπρέπειάς τους» (Δικαίου, 2002, σ. 94).

Στο έργο η φιγούρα της μητέρας αποτελεί ενδιαφέρουσα περίπτωση. Καταρχάς, με την παρουσία της προσδίδει φυλετικά και έμφυλα χαρακτηριστικά στον γενέθλιό της τόπο αλλά και στην πόλη του Βόλου, όπου μετεγκαταστάθηκε τελικά η οικογένειά της (Αναγνωστοπούλου, 2007, σ. 13). Ο συγκεκριμένος λογοτεχνικός χαρακτήρας παρουσιάζεται ως ηθικός στυλοβάτης μιας αστικής οικογένειας που με «τιμή και περηφάνεια» άλλοτε «μάζευε λίρες από μια σειρά σπίτια και μαγαζιά που είχαν και νοίκιαζαν» (Δικαίου, 2002, σ. 35), ενώ είχε την «αξιοσύνη να καταφέρει να κρύψει το μπαμπά» (Δικαίου, 2002, σ. 36) των κοριτσιών όταν λιποτάχτησε μετά από τις πιέσεις της, προκειμένου να «μη δουλέψει σα σκλάβος» στα τάγματα εργασίας, «αφήνοντας πίσω το εμπόριο που χρόνια κρατούσε και περιουσία αφύλακτη» (Δικαίου, 2002, σ. 28). Πηγαίνοντας, δε, στον Βόλο, καταλαβαίνουμε ότι αρχικά κατάφερε να μεταφέρει το ρωμαλέο πνεύμα του ρωμαϊκού μαχαλά, έχοντας το θάρρος να «στέκεται στην ουρά όπου μοίραζαν τρόφιμα, κουβέρτες και ρούχα για τους πρόσφυγες με το κεφάλι ψηλά», σε σημείο «που κανείς δεν την έσπρωξε, κανείς δεν την είπε “κυρά μου”» (Δικαίου, 2002, σ. 87). Θεωρούμε πως αντιπροσωπεύει όλους όσους εξιδανίκευσαν τη ζωή τους πριν από την Καταστροφή, προκειμένου να καταπολεμήσουν την κοινωνική τους μειονεξία.

Θα συμπληρώναμε πως την προσωπική της μνήμη η μητέρα, που για την ίδια αποτελεί βασικό μέσο της αντίληψης Εαυτού (Collard, 1993), την μοιράζεται με τα κορίτσια της. Εκείνες, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τις παροντικές τους ανάγκες και να θεμελιώσουν τη σχέση τους με τη βολιώτικη κοινωνία (Γκότοβος, 2002, σ. 112), επανέφεραν στη μνήμη τους πώς ζούσαν ως «καλοαναθρεμμένες» «κοκόνες» (Δικαίου, 2002, σ. 18) που άλλοτε «δεν άφηναν μαγαζί με παιχνίδια, ούτε ζαχαροπλαστείο που να μη σταματήσουν»: αναπολούσαν, επίσης, «το μεταξωτό περσικό χαλί, το μεγάλο μπρούτζινο μαγκάλι της τραπεζαρίας, τις φορητές σόμπες με το πετρέλαιο που ζέσταναν τις κρεβατοκάμαρές τους» (Δικαίου, 2002, σ. 85). Ωστόσο, η μνήμη εδώ παρουσιάζεται και ως ανασταλτικός παράγοντας στη διαδικασία προσαρμογής.

Πιο αναλυτικά, η μητέρα περιγράφεται στερεοτυπικά να αντιστέκεται στη λήθη σε τέτοιο βαθμό, που «τρώμαζε τις κόρες της με το φέρσιμό της» (Δικαίου, 2002, σ. 108), αφού «από βασίλισσα γελαστή» έγινε «αγέλαστη, σκληρή και τυραννική» (Δικαίου, 2002, σ. 112). Το απόλυτο του χαρακτήρα της εξυπηρετεί τη διδακτική πρόθεση της συγγραφέως να δείξει στα παιδιά τη λυτρωτική δύναμη της αποδοχής της πραγματικότητας (Herman & Verhaeck, 2013, σ. 1), ενώ οι πολλαπλές της ταυτότητες και οι αντιφατικοί ρόλοι της υποδεικνύουν πως όσο πολυπολιτισμική είναι εκείνη ως

ύπαρξη, άλλο τόσο είναι και το κείμενο που αναπαριστά την εικόνα της (Κανατσούλη, 2002, σ. 29), αποδίδοντάς την να «της φταίνε όλα» και ειδικά ο άντρας της, που «τον περιφρονούσε σα να μην υπήρξε άντρας της ποτέ»: «ήταν πολύ δυνατή για να συγχωρέσει τη δικιά του αδυναμία στη ζωή», όπου αδυναμία στο μυαλό της ήταν η συγκατάβαση με την οποία ο κύριος Μανόλης δέχθηκε τη νέα του ζωή ως πρόσφυγας και «έγινε ζητιάνος» (Δικαίου, 2002, σ. 114), αφού οι Έλληνες «τους έδιωχναν» (Δικαίου, 2002, σ. 118) και ήταν αδύνατο «να μπει πρόσφυγας στην βολιώτικη αγορά» (Δικαίου, 2002, σ. 107).

Η προκατειλημμένη πια μαμά των κοριτσιών αντιμετώπιζε ως *Ξένο* τον σύζυγό της, που την «ντρεπόταν και φοβόταν να γυρίσει σπίτι τους» «όταν δεν είχε πουλήσει με το καρότσι τίποτα» (Δικαίου, 2002, σ. 116). Διαβάζουμε πως «αρνιόταν πεισματικά να προσαρμοστεί στην καινούργια πραγματικότητα» (Δικαίου, 2002, σ. 111), με χαρακτηριστική τη φράση του τριτοπρόσωπου αφηγητή ότι «έμοιαζε με σπάνιο παραδείσιο πουλί που 'πεσε ξαφνικά στα χέρια των ζητιάνων κι έπαψε να κελαηδάει. Χτυπούσε μονάχα τα σίδερα του κλουβιού του με μανία όλο και περισσότερη, γιατί ήξερε πως δεν μπορούσε ούτε να τα ξανακάνει χρυσά ούτε να τα σπάσει» (Δικαίου, 2002, σ. 110). Αποκορύφωμα του ρατσισμού της αποτελεί η ομολογία της Κατίνας στον εαυτό της πως εξαιτίας της μαμάς της ο μπαμπάς της πέθανε: «Γύρναγε στη βροχή για να μην τον μαλώσει».

«Αποφορτίζοντας» την εθνική εικόνα του Τούρκου

Η Δικαίου φαίνεται πως θέλει να αποδυναμώσει στερεοτυπικές εικόνες που έχουν σχηματιστεί για τους Άλλους Τούρκους και να δημιουργήσει πρόσφορο έδαφος για τη διαμόρφωση ενός διαπολιτισμικού τρόπου θεώρησής τους. Είναι αλήθεια πως σε γραπτές και προφορικές μαρτυρίες προσφύγων της κεντρικής και νότιας Μικρασίας περιγράφονται οι αρμονικές σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων πριν από την Καταστροφή, καθώς και πολλές προσπάθειες των τελευταίων να προστατέψουν τους Μικρασιάτες από τους Τσέτες (Hirschon, 1989, 29-31). Ως εκ τούτου, στο βιβλίο αναφέρεται πως Έλληνες και Τούρκοι «άσχημα δεν πέρασαν τόσα χρόνια» κι ότι «μια ζωή με τους Τούρκους στην ίδια πόλη, στην ίδια γη» οι Σμυρνιοί είχαν αποδεχθεί πως «ήταν γραφτό τους να μη ζήσουν ελεύθεροι», αλλά με τον τουρκικό λαό δεν είχαν πρόβλημα: ήταν πονόψυχοι» (Δικαίου, 2002, σ. 73) και, άλλωστε, «Τούρκος δεν τους είχε πειράξει» (Δικαίου, 2002, σ. 62).

Η συγγραφέας προωθεί τον ορισμό του Εαυτού μέσα από τη σχέση με τον Άλλον (Αβδελά, 1995, σ. 17- 20) και προσπαθεί να παρακινήσει τα παιδιά να αναζητήσουν πηγές και να μάθουν πώς «μπήκαν 27 Αυγούστου 1922 οι Τσέτες στη Σμύρνη» (Δικαίου, 2002, σ. 63) και εμμέσως να τονίσει ότι προέχει η συναδέλφωση των λαών όλων, που πολλές φορές ένεκα συμφερόντων άλλων, συντηρούν αδίκως μίσση μεταξύ τους. Στο βιβλίο βρίσκουμε περιγραφές του αφηγητή για τον Χασανμπέη, φίλο του μπαμπά των διδύμων, που πήγε ο ίδιος στο μαγαζί του να του πει «ότι δε μπορούσε να κάνει τίποτα για να μην πάει ο αδελφός του ο Έλληνας στον τουρκικό στρατό», «τον αγκάλιασε και δυο μέτρα μπόι γέρος άνθρωπος έκλαιγε από λύπη και ντροπή που ήταν ανήμπορος να τον βοηθήσει» (Δικαίου, 2002, σ. 25-26). Και η μαμά των κοριτσιών, όμως, είχε πολλές

καλές φιλενάδες Τουρκάλες κι έπιανε «λακριντί με τις χανούμισσες στα τραμ» (Δικαίου, 2002, σ. 25-26). Υπό το σκεπτικό, προφανώς, πως η πολυπολιτισμικότητα στην Παιδική Λογοτεχνία υπερβαίνει σύνορα και όρια και διδάσκει την ανοιχτότητα στις διαφορετικές κουλτούρες (Κανατσούλη, 2004β, σ. 73), αναφέρεται από τον αφηγητή πως η μητέρα είχε βοηθήσει και στη διοργάνωση του γάμου της κόρης μιας φίλης της με τον Τούρκο πασά.

Ο στηριγμένος στην έχθρα, τη συνήθεια και τη συμπόνοια δεσμός των Σμυρνιών και των Τούρκων μάλλον εμπεδώνεται από τον αναγνώστη στο σημείο όπου ο αφηγητής τονίζει πως, όταν η μαμά των κοριτσιών έφαχνε κάποιον να τους μεταφέρει στο λιμάνι για να φύγουν όταν ξέσπασε η φωτιά στο νησί και «ζούσαν μια κόλαση», καθώς «έτρεχαν ουρλιάζοντας» βλέποντας «πώς έσφαζαν οι Τούρκοι και οι Τσέτες» έπειτα από εντολές άλλων, «παραξενεμένοι που ζούσαν ακόμα» (Δικαίου, 2002, σ. 68-69), μόνο ένας Τούρκος αμαξάς τους βοήθησε –«όχι γιατί του 'χε δώσει πολλές λίρες η μαμά», αλλά επειδή «ήταν Τούρκος Σμυρνιός» που «γεννήθηκε και μεγάλωσε μαζί τους στην ίδια γη κι η καρδιά του ήταν ζεστή» (Δικαίου, 2002, σ. 68-69). Πεπεισμένη, μάλιστα, ότι οι ξένες δυνάμεις παρέσυραν τους Τούρκους, μιας και «δεν ήθελαν να αφήσουν την κότα που κάνει το χρυσό αυγό» (Δικαίου, 2002, σ. 41), όπως έλεγαν τη Σμύρνη, ξεχνώντας η μαμά των διδύμων πως οι γυναίκες του νησιού ήταν οι πιο γλυκές και καλοαναθρεμμένες του κόσμου», πληροφορούμαστε ότι ανέβηκε στο εγγλέζικο καράβι κι «έφτυσε κατάμουτρα» τον ξένο ναύτη που «της κρατούσε το χέρι ευγενικά για να τη βοηθήσει να ανέβει τη σκάλα» και τον καταράστηκε «ο Θεός να σας το πληρώσει! Να σας κάψει όπως μας κάψατε!» (Δικαίου, 2002, σ. 75).

Στο σημείο αυτό αξίζει να προστεθεί πως ο λόγος που εικονοποιεί τους Τούρκους, τους αποδίδει θετικά χαρακτηριστικά. Επίσης, ανατρέπονται αυτο-στερεότυπα, κυρίως, από διαλόγους προσώπων που κάνουν τα παιδιά κοινωνούς της Ιστορίας, μέσα από τη γνωριμία και των σκοτεινών πλευρών του λαού τους. Πιο αναλυτικά, διαβάζουμε πως η μητέρα των κοριτσιών αποκαλούσε την ώρα της Καταστροφής τις ξένες δυνάμεις «δολοφόνους» και όχι τους Τούρκους, όπως θα περίμενε κανείς, ενώ απέδιδε ευθύνες «στο Βενιζέλο, το βασιλιά και τις επιτροπές» (Δικαίου, 2002, σ. 89). Επίσης, αποκαλύπτεται η δράση των Ελλήνων που «έσφαζαν κι ατίμαζαν όπως οι Τσέτες» (Δικαίου, 2002, σ. 83), με αφορμή τη στιχομυθία της με τον Τούρκο αμαξά: Όταν του παραπονέθηκε «πάνε τα σπίτια μας, οι περιουσίες μας! Αχ αφέντη μου καταστράφηκαμε!», εκείνος αγριεμένος της αποκρίθηκε: «κυρά μου, έτσι κλαίγανε κι οι δικές μας οι Τουρκάλες όταν τις ξεκοιλιάζανε οι φαντάροι σας κι έβγαζαν αγέννητα τα μωρά, όταν τους κόβανε τις ρώγες απ' τα στήθια και τις κάνανε κομπολόγια!...», συμπληρώνοντας ο αφηγητής πως «οι Ελλαδίτες φαντάροι καίγανε τα τουρκοχώρια κι ατιμάζανε τις χανούμισσες» (Δικαίου, 2002, σ. 73).

Πολύ σημαντικό να αναφερθεί είναι, επίσης, πως η συγγραφέας υπογραμμίζει την εχθρότητα και την καχυποψία με την οποία υποδέχθηκαν οι γηγενείς Έλληνες τους Μικρασιάτες, τους οποίους θεωρούσαν σφετεριστές της πατρογονικής γης και ξένους. Καθώς ζήλευαν που οι Σμυρνιοί δεν είχαν χάσει ποτέ την αίγλη που είχαν και κατάφερναν να αυτοστεγαστούν και να συνεταιριστούν για να χτίσουν συνοικίες σε επιλεγμένα σημεία της Ελλάδας, απειλούσαν «στα κρυφά και στα φανερά πως θα τους κάψουν» (Δικαίου, 2002, σ. 100). Επίσης, πληροφορείται ο αναγνώστης πως όταν έφτασαν στην Ελλάδα και κατάφεραν να ορθοποδήσουν χωρίς ουσιαστική βοήθεια οι πρόσφυγες, είδαν

«τη Σμύρνη να καίγεται δεύτερη φορά», με χαρακτηριστική την αναφορά στη δολοφονία του νεαρού συντοπίτη και γείτονα της Κατίνας στις παράγκες του Βόλου· ο νέος που ετοιμαζόταν να παντρευτεί, έγινε σε μια νύχτα «καρβουνιασμένο κούτσουρο» που «απόμεινε ανάμεσα στις στάχτες» (Δικαίου, 2002, σ. 103).

Στην προσπάθειά της να καταλύσει μια πιθανώς εξιδανικευμένη αυτο-εικόνα των Ελλήνων, που δεν ανέλαβαν τις ευθύνες τους σε συλλογικό επίπεδο (Sagarra, 1994), κάνει λόγο διά του αφηγητή για τις διάφορες οργανώσεις οι οποίες συστάθηκαν, ώστε να εκφραστούν τα παράπονα των προσφύγων και να διατηρηθεί η ταυτότητα και η μνήμη τους που, ωστόσο, με τη διαμεσολάβηση Ελλήνων αλλά και προσφύγων βουλευτών κατέληξαν σε φιάσκο (Αβδελά, 2015): χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του «παράφρονα και εγωιστή» προέδρου της προσφυγικής Επιτροπής, που «πήγαινε κι ερχόταν ταξίδια στην Αθήνα» με πληρωμένα από τους υπόλοιπους πρόσφυγες τα έξοδα και «τίποτα δεν γινόταν» και τον οποίο θεωρούσαν ικανό να «πληρωθεί από τους Βολιώτες και να τους κάψει», όπως ο «ύπατος αρμοστής της Σμύρνης που στάθηκε η αιτία της σφαγής» (Δικαίου, 2002, σ. 101-2).

Η προσπάθεια της συγγραφέως να καταλύσει τα ετερο-στερεότυπα και να ωθήσει τα παιδιά να αμφισβητήσουν αυτο-εικόνες και καταλογισμούς αρνητικών χαρακτηριστικών στους εθνικούς τους γείτονες (Παπαλεοντίου, 2005) ολοκληρώνεται στο έργο μέσα από την παραστατική παρουσίαση της διάψευσης των προσδοκιών των προσφύγων, που ένεκα της μείωσης των αποζημιώσεων, της ελλιπούς αστικής τους αποκατάστασης και των φριχτών συνθηκών διαβίωσης στις παραγκουπόλεις που επί σειρά ετών αποτέλεσαν τμήμα του αστικού ιστού (Γκιζελή, 1984, σ. 68-85), έφτασαν να θεωρούν «τυχερούς όσους είχαν πεθάνει στη Σμύρνη», αφού «μπορεί να ένιωσαν και να κατάλαβαν τη σκληράδα του Τούρκου αλλά όχι της ζωής» που τους περίμενε στην Ελλάδα (Δικαίου, 2002, σ. 109). Αντιπροσωπευτικές είναι οι σκέψεις των διδύμων, που βάσει του κειμένου, ενώ ανυπομονούσαν για ένα «σπίτι που δεν ήταν νοικιασμένο!» – άλλωστε «πώς μπορείς να στήσεις τη ζωή σου, πώς να νιώσεις σιγουριά και ζεστασιά σε ξένα ντουβάρια;» (Δικαίου, 2002, σ. 95)–, όταν τελικά «μετακόμισαν στο καινούργιο, που τους το 'χε δώσει το κράτος αποζημίωση», «ποτέ δεν ένιωσαν τόσο έντονα την προσφυγιά», καθώς απέπνεε «μια κακομοιριά που τους έφερνε θλίψη και πανικό» (Δικαίου, 2002, σ. 108).

Συμπεράσματα

Η Ελένη Δικαίου χρησιμοποίησε μαρτυρίες και τα ιστορικά γεγονότα της Καταστροφής προκειμένου να συνθέσει το έργο της, να ωθήσει τους αναγνώστες να προσεγγίσουν την προσφυγική πεζογραφία ως μαρτυρία (Beaton, 1996, σ. 180-181) και να τους εμψυχήσει την ομόνοια (Yannicopoulou & Alaca, 2018), αλλά όχι την ομογενοποίηση, φαινόμενο που στη βιομηχανία του παιδικού βιβλίου συμβάλλει στη δημιουργία στερεοτύπων γύρω από άλλους πολιτισμούς (Γαβριηλίδου, 2010· Klingberg, 1986, σ. 12). Με την ανάγνωση του κειμένου της τα παιδιά μαθαίνουν Ιστορία και σμιλεύονται, καθώς συνειδητοποιούν (i) τις συνθήκες που πυροδοτούν το προσφυγικό ζήτημα και καθιστούν αναγκαία την αρμονική συνύπαρξη ατόμων με διαφορετικές εθνικές και πολιτισμικές καταβολές, (ii) πώς αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα οι διάφορες κοινωνίες, αλλά και (iii) πώς βλέπουν (ή δε βλέπουν) τον *Εαυτό* τους τα μέλη που την αποτελούν (James & James

2012, σ. 122· Κωνσταντοπούλου, 2000, σ. 11-2· Τσιλιμένη, 2007, σ. 111-112· Van Dijk, 2003, σ. 7, 14-15). Οι εμπειρίες των ηρώων και των ηρωίδων της οδηγούν το παιδί στην ταύτιση μαζί τους και στην εμπέδωση του ότι η ζωή είναι πολύ ευφάνταστη. Η εξιστόρηση της Μικρασιατικής Καταστροφής άλλωστε, στο βιβλίο παρουσιάζεται όπως είναι: Μια παναθρώπινη «φοβερή τραγωδία», η οποία μέσα σε κάθε ιστορία της αποτυπώνεται το «ανείπωτο τίμημα της καταρράκωσης κάθε έννοιας αξιοπρέπειας» (Κιτρομηλίδης, 2006, σ. 41), που οδηγεί το κοινό στην αυτο-εξερεύνηση, δίδοντάς του τη δυνατότητα να μιμηθεί ή να αποφύγει συμπεριφορές και να αποκτήσει ενσυναίσθηση, κατανόηση, κριτική ματιά και σεβασμό απέναντι στον εαυτό του και τον Άλλο (Nawar, 2001, σ. 34-35). Μέσα από τον πόνο των διδύμων που ενώ «κλαίγανε στο σκοτάδι γιατί όλο και κάτι θλιβερό θα γινόταν τη μέρα. Κάτι σκληρό που δεν το χωρούσε το μυαλό τους κι έπρεπε να κλάψουνε πολύ για να μαλακώσει με τα δάκρυα και να πιάσει τη θέση του μαζί με τα άλλα που μαζεύονταν εκεί μέσα» (Δικαίου, 2002, σ. 87), βρίσκοντας τη δύναμη –όπως στα περισσότερα πεζογραφήματα για την προσφυγιά– να αποδείξουν πως «ο κόσμος πού 'φεραν ήταν πιο όμορφος και ανθρώπινος απ' αυτόν που βρήκαν, φτιάχνοντας εκεί στην ξερή περιφρονημένη γη, μια καινούργια *Ιωνία*, ολόδια με την παλιά, για εκείνες και τα παιδιά τους» (Δικαίου, 2002, σ. 118), ο αναγνώστης καταλαβαίνει πως ο πόνος και η νοσταλγία μπορεί να οδηγήσουν σε μεταμορφωτικές εμπειρίες με θετικό πρόσημο (Mitchell, 2010· Orville, 1973).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αβδελά, Ε. (1995). Ετερότητα και ταυτότητα. Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις. *Σύγχρονα Θέματα*, 54, 17-20.
- Αβδελά, Ε. (2015). Εισαγωγή: Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα. Στο Ε. Αβδελά, Χ. Εξερτζόγλου & Χ. Λυριτζής (Επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, (σ. 11-38). Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Αβδελά, Ε. & Ψαρρά, Α. (1997). *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αγτζίδης, Β. (2012). Πρόσφυγες του '22 στην Ελλάδα: Κοινωνικές και ιδεολογικές συγκρούσεις. Στο Χ. Σαπουντζάκης (Επιμ.), *Πρακτικά 5ου Συμποσίου Κέντρο Σπουδής και Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού Δήμου Νέας Ιωνίας 25, 26 & 27 Νοεμβρίου 2011 "Η συμβολή των προσφύγων στην Πολιτική, Πολιτιστική και Οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας"* (σ. 35-84). Νέα Ιωνία: ΚΕΜΙΠΟ.
- Άγρας, Τ. (1936). Κριτική για τις Πρώτες ρίζες, *Νεοελληνικά Γράμματα*, 42, Β', 11-15.
- Αμπατζοπούλου, Φ. (1998). *Ο άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αμπατζοπούλου, Φ. (2000). *Η Γραφή και η Βάσανος. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*. Αθήνα: Πατάκη.
- Αναγνωστοπούλου, Δ. (2007). *Αναπαραστάσεις του γυναικείου στη Λογοτεχνία*. Αθήνα: Πατάκη.

- Αναγνωστοπούλου, Δ. (2011). Εικόνες του Άλλου και αναπαραστάσεις της ετερότητας σε σύγχρονα εφηβικά μυθιστορήματα, *Δια-κείμενα*, 13, 25-32. Ανακτήθηκε από <https://dia-keimena.frl.auth.gr/images/intertextes-12.pdf>
- Βασιλαράκης, Ι. Ν. (1992). Επιλεγόμενα σε '(παρα)μυθικές' μεταπλάσεις του ξεριζωμού. *Ηλέξη*, 112, 815-821.
- Beaton, R. (1996). *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία* (Μετ. Ε. Ζούργου & Μ. Σπανάκη). Αθήνα: Νεφέλη.
- Βερέμης, Θ. (2018). *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική ζωή, 1916-1936*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Γαβριηλίδου, Σ. (2010). Μεταφρασμένη παιδική λογοτεχνία. Στο Δ. Γερμανός & Μ. Κανατσούλη (Επιμ.), *Σύγχρονες παιδαγωγικές προσεγγίσεις στην προσχολική και πρώτη εκπαίδευση*, (σ. 189-212). Θεσσαλονίκη: Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Γκιζελί, Β. (1984). *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Γκότοβος, Ε. Α. (2002). *Εκπαίδευση και ετερότητα. Ζητήματα διαπολιτισμικής παιδαγωγικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Γυιόκα, Λ. (2006). Επεισόδια της ετερότητας. Στο Γ. Κυριακάκης & Μ. Μιχαηλίδου (Επιμ.), *Η προσέγγιση του άλλου. Ιδεολογία, μεθοδολογία και ερευνητική πρακτική* (σ.σ.257-280). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Collard, A. Διερευνώντας την κοινωνική μνήμη. Στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλλης, *Αθρωπολογία και παρελθόν* (σ. 357-389). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Δεμερτζής, Ν. (1996). *Ο λόγος του εθνικισμού: αμφίσημο σημειολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Δικαίου, Ε. (2002). *Τα κοριτσάκια με τα ναυτικά*. Αθήνα: Πατάκης.
- Δραγώνα, Θ. (2007). *Στερεότυπα και Προκαταλήψεις*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ-Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Εξερτζόγλου, Χ. (2011). Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης. Στο Α. Λιάκος (Επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά* (σ. 217-236). Αθήνα: Νεφέλη.
- Hirschon, R. (1993). Μνήμη και ταυτότητα. Στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλλης, *Αθρωπολογία και παρελθόν* (σ. 327-355). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κακάμπουρα, Ρ. (2013). Ο μικρασιατικός ξεριζωμός στις προσωπικές αφηγήσεις και τη λογοτεχνία. Στο Γ. Βοζίκας (Επιμ.), *Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος: ποίηση, πεζογραφία, θέατρο. Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου Αθήνα, 8-12 Δεκεμβρίου 2010, Τόμ. 1* (σ. 453-469). Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Καλλίνης, Γ. (1993). Μύθος και μυθ-ιστόρημα. Ο μυθοποιητικός μοντερνισμός και τα τρία πρώτα μυθιστορήματα του Κοσμά Πολίτη. *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής*, 4, 169-182.
- Κανατσούλη, Μ. (2002). *Αμφίσημο της Παιδικής Λογοτεχνίας. Ανάμεσα στην ελληνικότητα και την πολυπολιτισμικότητα*. Αθήνα: Σύγχρονοι Ορίζοντες.
- Κανατσούλη, Μ. (2004). *Ιδεολογικές Διαστάσεις της Παιδικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.

- Κανατσούλη, Μ. (2004β). Ανάμεσα στην ελληνικότητα και την πολυπολιτισμικότητα στο σύγχρονο μυθιστόρημα για παιδιά και νέους. Στο Τ. Τσιλιμένη (Επιμ.), *Το σύγχρονο ελληνικό παιδικό-νεανικό μυθιστόρημα* (σ. 72-82). Αθήνα: Σύγχρονοι Ορίζοντες.
- Κανατσούλη, Μ. (2018). *Εισαγωγή στη θεωρία και κριτική της παιδικής λογοτεχνίας σχολικής και προσχολικής ηλικίας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Καρακίτσιος, Α. & Καρασαββίδου, Ε. (2005). Παιδική Λογοτεχνία σε μια διαπολιτισμική κοινωνία: Αναπαραστάσεις του μετανάστη στο ελληνικό παιδικό μυθιστόρημα. *Κείμενα για την έρευνα, τη θεωρία, την κριτική και τη διδακτική της Παιδικής Λογοτεχνίας*, 3. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.26253/heal.uth.ojs.kei.2005.468>
- Κατσάπης, Κ. (2003). Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα. Στο Γ. Τζεδόπουλος (Επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή, Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (σ. 104-126). Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού.
- Κατσίκη-Γκίβαλου, Ά. (2017). Το σύγχρονο παιδικό βιβλίο: Θεματολογικές και αφηγηματολογικές καινοτομίες. Στο Κ. Δ. Μαλαφάντης & Μ. Κουρκουμέλη (Επιμ.), *Διαδρομές στην παιδική λογοτεχνία* (σ. 111-125). Αθήνα: Ψυχογιός.
- Καφετζάκη, Τ. (2003). *Προσφυγιά και λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη Μεσοπολεμική Πεζογραφία*. Αθήνα: Πορεία.
- Κιτρομηλίδης, Π. (1972). Συμβολή στη Μελέτη της Μικρασιατικής Τραγωδίας. Τεκμήρια της καταστροφής του ελληνισμού της Βιθυνίας. *Μικρασιατικά Χρονικά*, 15, 372-398.
- Κιτρομηλίδης, Π. (1982). *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας*. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.
- Κιτρομηλίδης Π., (2006). Ιδεολογικές πτυχές του προσφυγικού φαινομένου. Στο Α. Καραπάνου (Επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22* (σ. 38-43). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Κοντογιώργη, Έ. (2003). Η αποκατάσταση, 1922-1930. Στο Β. Παναγιωτόπουλος (Επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Τόμ. 7. Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940: από την αβασίλευτη δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου* (σ. 101-118). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κορδάτος, Γ. (1958). *Ιστορία της Ελλάδας, Τομ. 13*. Αθήνα: Εκδόσεις 21ου.
- Κορτσάρη, Ο. (2009). *Μορφές του "Άλλου" σε ξενόγλωσσα μεταφρασμένα βιβλία λογοτεχνίας για παιδιά πρώτης σχολικής ηλικίας*. Αθήνα: Αφοί Κυριακίδη.
- Kristeva J. (2004). *Ξένοι μέσα στον εαυτό μας* (Β. Πατσογιάννης, Μτφρ.). Αθήνα: Scripta.
- Κυριακάκης, Μ. (2004). Η εθνογραφική εμπειρία και η κριτική της κουλτούρας. Μια προσπάθεια σκιαγράφησης της «ανθρωπολογικής οπτικής» ως ερμηνευτικής της ανθρώπινης συνθήκης. Στο Χ. Δερμεντζόπουλος & Μ. Σπυριδάκης (Επιμ.), *Ανθρωπολογία, Κουλτούρα και Πολιτική* (σ. 57-72). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κωνσταντοπούλου, Χ. (2000). Εισαγωγή. Αναφορά στην έννοια και στις όψεις των σύγχρονων αποκλεισμών. Στο Χ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιμπράντη, Δ. Γερμανός & Θ. Οικονόμου (Επιμ.), *Εμείς και οι Άλλοι. Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα* (σ. 11-12). Αθήνα: ΕΚΚΕ, Τυπωθήτω.
- Κωστής, Κ. (1992). Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: οι πρόσφυγες στο μεσοπόλεμο. *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, 31-42.

- Λιάκος, Α. (2011). (Επιμ.). *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Λιάκος, Α. (2016). *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Manna, A., & Hill, J. (2004). Η εφαρμογή της θεωρίας στην Αμερικανική Παιδική Λογοτεχνία (Μ. Κανατσούλη, Μτφρ.). *Κείμενα για την έρευνα, τη θεωρία, την κριτική και τη διδακτική της Παιδικής Λογοτεχνίας*, 1. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.26253/heal.uth.ojs.kei.2004.462>
- Μερακλής, Μ. Γ. (1992). Ελληνοτουρκικά της Μικράς Ασίας. *Ηλέξη*, 112, 793-801.
- Μιχελή, Λ. (1992). *Προσφύγων βίος και πολιτισμός. Από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου*. Αθήνα: Δρώμενα.
- Μουζέλης, Ν. (1980). Οικονομία και κράτος την εποχή του Βενιζέλου. Στο Θ. Βερέμης & Ο. Δημητρακόπουλος (Επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του* (σ. 9-15). Αθήνα: Φιλιππότης.
- Οικονόμου-Αγοραστό, Ι. (1992). *Εισαγωγή στη Συγκριτική Στερεοτυπολογία των εθνικών χαρακτηριστικών στη λογοτεχνία*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Πάγκαλος, Β. (2001). Μεταμόρφωση και Εικονολογία: Ο Πίθηκος Ξουθ ή τα Ήθη του Αιώνας του Ιάκωβου Πιτζιπίου. *Διαβάζω*, 417, 107-113.
- Παπαλεοντίου, Λ. (2005). Εικόνες Τουρκοκυπρίων και Τούρκων σε πεζογραφήματα. Ελληνοκυπρίων. *Νέα Εποχή*, 284, 5-16.
- Παπαρούση, Μ. (2005). Στοιχεία λογοτεχνικής θεωρίας και εκπαιδευτική πράξη: Ζητήματα ετερότητας στα Ανθολόγια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Στο Γ. Καλογήρου & Κ. Λαλαγιάννη (Επιμ.), *Η λογοτεχνία στο σχολείο: Θεωρητικές προσεγγίσεις και διδακτικές εφαρμογές στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση* (σ. 283-297). Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (2006). *Περιπέτειες της ετερότητας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Πετρόπουλος, Γ. (1989). Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών: ελληνοτουρκικές ειρηνευτικές διευθετήσεις (1922-1930). Στο Θ. Βερέμης & Γ. Γουλιμή (Επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του*. (σ. 439-473). Αθήνα: Γνώση.
- Ρήγος, Α. (1999). *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935: Οι κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Σηφάκη, Ε. (2019). Ερωτήματα για την παιδική προσφυγική λογοτεχνία. *Κείμενα για την έρευνα, τη θεωρία, την κριτική και τη διδακτική της Παιδικής Λογοτεχνίας*, 30. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.26253/heal.uth.ojs.kei.2019.678>
- Σινόπουλος, Τ. (1960). Τα βιβλία. Μ.Γ. Μερακλή: Η ποίησή μας, ο διχασμός, το μεταίχμιο, *Κριτική*, 2(7-8), 73-75.
- Simmel, G. (2004). *Περιπλάνηση στη νεωτερικότητα. Κοινωνιολογικά, φιλοσοφικά και αισθητικά κείμενα*. (Γ. Γάγγας, Μτφρ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Starobinski, J. (1975). Η λογοτεχνία, το κείμενο και ο ερμηνευτής. Στο J. Le Goff & P. Nora, (Επιμ.), *Το έργο της Ιστορίας* (Κ. Μητσοτάκη, Μτφρ.). Αθήνα: Ράππας.
- Σταυροπούλου, Έ. (2015). Η παρουσία της Μικρασιατικής Καταστροφής στη νεοελληνική πεζογραφία (συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις). Στο Κ. Δημάδης (Επιμ.), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία,*

κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία, τόμ. Γ' (σ. 379-395). Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών.

- Στεργίου, Λ. (2007). Εμείς και οι Άλλοι. Κρίσεις και διακρίσεις. Στάσεις μελλοντικών εκπαιδευτικών έναντι της ετερότητας. Στο Χ. Γκόβαρης, Ε. Θεοδωροπούλου & Α. Κοντάκος (Επιμ.), *Η Παιδαγωγική πρόκληση της πολυπολιτισμικότητας, Ζητήματα θεωρίας και πράξης της διαπολιτισμικής παιδαγωγικής* (σ. 97-121). Αθήνα: Ατραπός.
- Τσιλιμένη, Τ. (2007). *Εικονογραφημένο Παιδικό Βιβλίο: Όψεις και απόψεις*. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Τζούμα, Α. (2007). *Εκατό χρόνια νοσταλγίας. Το αυτοβιογραφικό αφήγημα «Εθνος»*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Τσιλιμένη, Τ. (2004). *Το σύγχρονο ελληνικό παιδικό – νεανικό μυθιστόρημα*. Αθήνα: Σύγχρονοι Ορίζοντες.
- Τσουκαλάς, Κ. (1981). *Η ελληνική τραγωδία*. Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης.
- Χουρμούζιος, Αιμ. (1940). Η προσφυγική λογοτεχνία, *Νέα Εστία*, 314, 106-109.

Ξενόγλωσση

- Balibar, É., & Macherey, P. (1974). Sur la littérature comme forme idéologique: quelques hypotheses marxistes, *Littérature*, 13, 29-48.
- Bovet, J. (2007). Du plurilinguisme comme fiction identitaire: à la rencontre de l'intime. *Études françaises*, 43(1), 43-62.
- Chesterman, A. & Williams, J. (2002). *The Map: A Beginner's Guide to Doing Research in Translation Studies*. Manchester: St. Jerome Publishing.
- Dyserinck H. (1988). Zur Entwicklung der Komparatistischen Imagologie. *Colloquium Helveticum: Schweizer Hefte für allgemeine und vergleichende Literaturwissenschaft*, 7, 19-42.
- Even-Zohar, I. & Toury, G. (1981). Introduction: Translation. Theory and Intercultural Relations. *Poetics Today* II, 4, pp. V-XI.
- James, A. & James, A. (2012). *Key Concepts in Childhood Studies*. London: Sage.
- Jobe, R. (1996). Translation. In P. Hunt (Ed.), *Encyclopedia of children's literature* (p.p. 519-529). London and New York: Routledge.
- Hirschon, R. (1989). *Heirs of the Greek catastrophe, The social life of Asia Minor Refugees in Piraeus*. Oxford: Clarendon Press.
- Herman, L., & Vervaeck, B. (2013). *Ideology and Narrative Fiction. The Living Handbook of Narratology*. Hamburg: University of Hamburg.
- Karakitsios, A. & Gavriilidou, S. (2005). Rappresentazioni del' piccolo altro nei Romanzi per ragazzi Greci ed Italiani. In *Revue Internationale Rassegna di Pedagogia-Pedagogische Umshau LXIII, 3-4, Luglio. Dicembre 2005* (p.p 279-296). Pisa, RomaIstituti: Edotriali e Poligrafici Internazionali.
- Klingberg, G. (2008). *Facets of Children's Literature Research: Collected and Revised Writings*. Stockholm: Svenska barnboksintitutet.
- Lavene, J. (2004). *The Everything Guide To Writing A Novel: From completing the first draft to landing a book contract*. Simon and Schuster.

- Mackride, P. (1992). Kosmas Politis and the literature of exile. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, 223-239. Retrieved from <https://doi.org/10.12681/deltiokms.137>
- Mavrogordatos, G. (1983). *Stillborn Republic. Social coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, Berkeley: University of California Press.
- McCauley, C. R. (1995). Are Stereotypes Exaggerated? A Sampling of Racial, Gender, Academic, Occupational, and Political Stereotypes. In Y.-T. Lee, Lee J. Jussim, & C. R. McCauley (Eds.), *Stereotype Accuracy: Toward Appreciating Group Differences* (p.p. 293-312). Washington, DC: American Psychological Association.
- Millas, H. (2009). Perceptions of conflict: Greeks and Turks in each other's mirrors. In O. Anastasakis, K. Nicolaidis & K. Öktem (Eds.), *The long shadow of Europe: Greeks and Turks in the era of postnationalism* (p.p. 95-114). Leiden: Brill.
- Mitchell, A. (2010). Entering the World of Pain: Heidegger. *Télos*, 150, 83-96.
- Nawar, F. (2001). al-Khayal fi Qisas al-Atfal (Imagination in Children's Literature). *Khatwa*, 11, 34-35.
- Nikolajeva, M. (2012). Guilt, empathy and the ethical potential of children's literature. *Bamboken*, 35(1), 1-13.
- Ottati, V., & Lee, Y.-T. (1995). Accuracy: A Neglected Component of Stereotype Research. In Y.-T. Lee, Lee J. Jussi & C. R. McCauley (Eds.), *Stereotype Accuracy: Toward Appreciating Group Differences* (pp. 29-59). Washington, DC: American Psychological Association.
- Orville, C. (1973). Pain and Being: An Essay in Heideggerian Ontology. *The Southwestern Journal of Philosophy*, 4(3), 179-90. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/43154955>.
- Pageaux, D. H. (1989). De l'imagerie culturelle a l'imaginaire. In Y. Chevrel (Ed.), *Précis de littérature comparée* (p.p. 133-160). Presses Universitaires de France.
- Pageaux, D. H. (1994). *La littérature générale et comparée*. Paris: Armand Colin.
- Pedler, E. (2002). Présentation. Les formes culturelles de la communication: Échange culturel et globalization. *Protée*, 30(1), 4-6.
- Perner, C. (2013). Dislocating imagology, and: How much of it can (or should) be retrieved? In M. Munkelt, Markus Schmitz, Mark Stein & Silke Stroh (Eds.) *Postcolonial translocations: Cultural representation and critical spatial thinking* (p.p. 29-44). Amsterdam: Rodopi.
- Nikolajeva, M. (1996). *Children's Literature. Come of Age: Toward a New Aesthetic*. New York and London: Garland Publishing
- Sagarra, E. (1994). The Longevity of National Stereotypes: The German 'National characters from the Sixteenth Century to the present day. In J. Leerssen & M. Spiering (Eds.), *German Reflections*, (pp. 1-28). Amsterdam: Rodopi.
- Turner, J. (1987). A Self-Categorization Theory. In J. C. Turner, M. A. Hogg, P. J. Oakes, S. D. Riecher & M. S. Wetherell (Eds.), *Rediscovering the Social Group: A Self Categorization Theory* (p.p. 42-67). Oxford: Blackwell.
- Van Dijk, T. (2003). *Ideology and discourse: a multidisciplinary introduction*. Barcelona, Spain: Pompeu Fabra University.

KEIMENA/TEXTS

Children's literature E-journal *ΚΕΙΜΕΝΑ για την έρευνα, τη θεωρία, την κριτική και τη διδακτική της Παιδικής Λογοτεχνίας, τεύχος 37^ο, σσ. 1-18, 23-12-2022, ISSN: 1790-1782*

Wirnitzer, M. G. (2007). *Traducción de las referencias culturales en la literatura juvenil*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Yannicopoulou, A. & Alaca, V. I. (2018). The representation of the Other in illustrated texts for children: Turks in Greek books and Greeks in Turkish Books. *Bookbird*, 56(2), 14-26. doi:10.1353/bkb.2018.0022